

UOT 37.011.33

Rəqsanə İsmayıl qızı Məmmədova,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: raqsanamva@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-7316-4539>
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(4\).50-56](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(4).50-56)

ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN İNSAN HƏYATINA VƏ ŞƏXSİYYƏTİN
FORMALAŞMASINA TƏSİRİ: MÜTƏFƏKKİRLƏRİN BAXIŞLARI ƏSASINDA

Raghsana Ismayil Mammadova,
doctorial student in the program of doctor of philosophy of the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE IMPACT OF MORAL AND SPIRITUAL VALUES ON HUMAN LIFE AND
PERSONALITY DEVELOPMENT: BASED ON THE VIEWS OF THINKERS

Raghsana Ismail gızı Mamedova,
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

ВЛИЯНИЕ ПРАВСТВЕННО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА И
ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ: НА ОСНОВЕ ВЗГЛЯДОВ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Xülasə. Əxlaqi-mənəvi dəyərlər cəmiyyətin inkişafında və fərdlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu dəyərlər uşaqlıqdan aşılanmalı və ailə, məktəb, cəmiyyət birlikdə bu istiqamətdə çalışmalıdır. Filosoflar və psixoloqlar (Erikson, Locke, Rousseau, Dewey, Vıqotski, Freire və b.) əxlaqın insan inkişafındakı əhəmiyyətini vurğulamışlar. Klassik mütfəkkirlər əxlaqi tərbiyəni ictimai harmoniyanın təməli saymışlar.

Azərbaycan ziyalıları və “Molla Nəsrəddin”çilər maariflənmə yolu ilə cəmiyyətin oyanmasına çalışmışlar. Ədəbiyyatda iblis və şeytan obrazları əxlaqsızlığın simvolu kimi təqdim olunur. İnsan həm mələk, həm də şeytani sifət daşıya bilər, onu ucaldan əxlaq və mənəviyyatdır. Əxlaq və mənəviyyat insanın azadlığının, özünəməlik və kamilliyinin təməlidir. Böyük şəxsiyyətlərə görə, sevgi, təmiz əxlaq və saf mənəviyyat insanlığın əsasıdır. Əxlaqi dəyərlərlə yaşayan insan həm özünü, həm də cəmiyyətini ucaldır.

Açar sözlər: *əxlaqi-mənəvi dəyərlər, şəxsiyyətin formalaşması, mənəviyyat, əxlaq fəlsəfəsi, bəşəri dəyərlər, dəyərlər*

Abstract. Moral and spiritual values play a vital role in the development of society and the formation of individuals. These values must be instilled from childhood, with the family, school, and society working together in this direction. Philosophers and psychologists (Erikson, Locke, Rousseau, Dewey, Vygotsky, Freire, and others) have emphasized the importance of morality in human development. Classical thinkers regarded moral education as the foundation of social harmony.

Azerbaijani intellectuals and the “Molla Nasraddin” movement sought to awaken society through enlightenment. In literature, the images of the devil and Satan are portrayed as symbols of immorality. A human can possess both angelic and demonic traits, but it is morality and spirituality that elevate them. Morality and spirituality are the foundations of human freedom, self-awareness, and perfection. According to great individuals, love, pure ethics, and sincere spirituality are the basis of humanity. A person who lives by moral values elevates both themselves and their society.

Key words: *moral-spiritual values, personality development, spirituality, moral philosophy, universal values, values*

Аннотация. Нравственно-духовные ценности играют важную роль в развитии общества и формировании личности. Эти ценности должны прививаться с детства, и семья, школа, общество должны действовать совместно в этом направлении. Философы и психологи (Эриксон, Локк, Руссо, Дьюи, Выготский, Фрейд и др.) подчеркивали значение нравственности в развитии человека. Классические мыслители считали нравственное воспитание основой общественной гармонии.

Азербайджанские интеллигенты и представители журнала «Молла Насреддин» стремились пробудить общество через просвещение. В литературе образы дьявола и шайтана представлены как символы безнравственности. Человек может нести в себе как ангельские, так и дьявольские черты, но его возвышает нравственность и духовность. Мораль и духовность – основа свободы, самопознания и совершенства человека. По мнению великих личностей, любовь, чистая мораль и искренняя духовность являются основой человечности. Человек, живущий по нравственным ценностям, возвышает как себя, так и общество.

Ключевые слова: нравственно-духовные ценности, формирование личности, духовность, философия морали, общечеловеческие ценности, ценности

Cəmiyyətin inkişafında və fərdlərin formalaşmasında əxlaqi-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynayır. Bu dəyərlər insanın davranışlarını tənzimləyən, onun ictimai mühitə uyğunlaşmasını təmin edən və şəxsiyyət kimi yetişməsinə yardım edən əsas amillərdəndir. Tarix boyu mütəfəkkirlər əxlaqi-mənəvi dəyərlərin insan həyatına təsiri haqqında müxtəlif baxışlar irəli sürmüş və onların əhəmiyyətini vurğulamışlar.

Fərdin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafı onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Uşaqlıqdan mənimsənilən əxlaqi dəyərlər insanın sosial münasibətlərində, qərar qəbul etmə prosesində və ümumi həyat fəlsəfəsində mühüm yer tutur.

Psixoloq Erik Erikson şəxsiyyətin inkişaf mərhələlərində əxlaqın önəmini vurğulayaraq bildirmişdir ki, dəyərlərin erkən yaşlarda aşılması insanın gələcək həyat tərzini və davranış modelini müəyyən edir. Bu baxımdan ailə, məktəb və cəmiyyət birlikdə çalışaraq gənc nəslin sağlam əxlaqi dəyərlərlə formalaşmasına töhfə verməlidir.

Yeni dövrdə təhsil və tərbiyə məsələləri daha çox rəşional yanaşmalar əsasında təhlil olunmuşdur. John Locke və Jean-Jacques Rousseau kimi filosoflar insan tərbiyəsinin onun gələcək həyatında həlledici rol oynadığını vurğulamışlar.

Locke "Ağ lövhə" (Tabula Rasa) nəzəriyyəsi ilə tanınır və hesab edirdi ki, insanın biliyi və şəxsiyyəti anadangəlmə deyil, həyat boyu əldə edilən təcrübələr nəticəsində formalaşır. O, düzgün tərbiyənin insanın əxlaqi dəyərlərini formalaşdırdığını və onu faydalı bir cəmiyyət üzvü etdiyini bildirirdi.

Rousseau isə "Emil və ya tərbiyə haqqında" adlı əsərində təlim və tərbiyənin insan təbiəti ilə uzlaşmalı olduğunu müdafiə edirdi.

Onun fikrincə, uşaqların mənəvi inkişafı üçün onları sərbəst düşünməyə və təbiətə uyğun tərbiyə almağa yönəltmək lazımdır. O, məcburi tərbiyənin əvəzinə, uşaqların öz təcrübələri vasitəsilə əxlaqi dəyərləri mənimsəməsinin daha effektiv olduğunu qeyd edirdi. [5, s.78-83]

Müasir dövrdə təhsil fəlsəfəsi əxlaqi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi üzərində qurulmuşdur. John Dewey, Lev Vıqotski və Paulo Freire kimi mütəfəkkirlər tərbiyənin insan və cəmiyyət üçün əsaslı əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışlar. [4, s.110-113]

John Dewey-in fikrincə, təhsil yalnız nəzəri bilikləri ötürmək deyil, həm də əxlaqi dəyərləri praktik həyatla birləşdirməkdir. O, demokratiyanın inkişafı üçün etik tərbiyənin vacibliyini qeyd etmişdir.

Lev Vıqotski isə sosial mühitin insanın tərbiyəsində və inkişafında əsas rol oynadığını vurğulamışdır. Onun fikrincə, insanın əxlaqi və mənəvi inkişafı kollektiv öyrənmə və sosial qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə mümkün olur.

Paulo Freire isə "Azadlıq təhsili" nəzəriyyəsinə təhsil sisteminin insanın əxlaqi şüurunu formalaşdırmalı olduğunu bildirirdi. O, təhsilin məqsədinin yalnız informasiya vermək deyil, həm də insanları mənəvi cəhətdən inkişaf etdirmək olduğunu vurğulamışdır.

Filosoflar və alimlər əxlaqi dəyərlərin insan həyatına təsiri ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Aristotel əxlaqi xoşbəxtliyin və kamilliyin əsası kimi görmüş, insanın fəzilətli olması üçün əxlaqi prinsiplərə əməl etməli olduğunu bildirmişdir. Konfutsi isə cəmiyyətin harmoniya içində olması üçün mənəvi dəyərlərin əsas rol oynadığını vurğulamış və bunların nəsil-dən-nəslə ötürülməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. [2, s.278-288]

İslam fəlsəfəsində əxlaqi dəyərlər insanın ruhən və cismən saflaşmasının əsası kimi qəbul edilir. İmam Qəzzali mənəvi dəyərləri insanın qəlbindəki nur kimi təsvir etmiş və onları inkişaf etdirməklə kamilliyə çatmağın mümkün olduğunu bildirmişdir. Qərb filosoflarından Kant isə insanın əxlaqi öhdəliklərə sahib olduğunu və hərəkətlərini vicdanına uyğun qurmasının vacibliyini önə çəkmişdir.

Böyük mütəfəkkirlər R. Natron, R.S. Volson, S. Halli, A. Pengeviç, N.K. Qonçarov, M. Axundov, S. Şirvani və başqaları mənsub olduqları xalqların inkişafı uğrunda geniş aspektdə maariflənmələri, savadsızlığın aradan qaldırılması, məktəblər açılması uğrunda davamlı və sistemli mübarizələr aparmışlar.

Azərbaycanda “Molla Nəsrəddin”çilərin (M. Cəlilin, Ə. Haqverdiyevin, N. Vəzirovun, M.Ə. Sabirin) xidmətləri danılmazdır. Onların ideyaları və praktik fəaliyyətləri nəticəsində xalq idrak etməyə başladı: qaranlıqdan işığa, elmsizlikdən elmə, cəhalətdən maarifə, azadlığa ilkin addımlar atıldı. Maraqlıdır ki, M. Cəlillə Fridrik Nitsə ideyaları arasında xəyali qohumluq əlaqələri duyuldu.

Dünyanın hazırkı sivilizasiyası zamanələrin ayrı-ayrı qatlarında minlərlə məğrur, cəfəkeş qəvvasların, bir-birini əvəzləyən nəsillərin zəka nurunda möhkəmlənərək kvint-essensiya forması almışdır. Ağıl və zəkanın qüdrətindən doğan mənəvi sərvətlər zamanələrin dərin qatlarında özünə məskən salmışdır. Bu adi məsələ deyil. Yaşayıb yaradan tək-tək dühaların düşüncələr toplusudur. Onlar uzun bir zəncir kimi uzanıb gələn, əxlaqi-mənəvi düşüncələr bankını zənginləşdirən nəsillərin sərvətidir.

Dünya və Azərbaycan ədəbi düşüncəsində (Hote, Defo, Svifi, Fildinq, Ə. Haqverdiyev, H. Cavid, Y.B. Çəmənzəminli, A. Rəhimov) yaradıcılıqlarında İblis və Şeytan obrazlarının təsvirinə yer ayrılıb. Əslində bunların hər ikisi yaramaz insan tipləridir. Bizə elə gəlir ki, əxlaq-mənəvi dəyərlər mövqeyindən onların xarakterlərinə toxunmaq yerinə düşər. Davranış və düşüncə tərzlərindən asılı olaraq iblis və şeytan simvollaşdırılır. Gedişləri və məqsədləri başqa-başqa olsalar da, onların əqidə və amalları, əməllərinin son nəticəsi də şərtdir, ziyanxorluqdur. Bu yolla onlar yaramazlıqların-əxlaqsızların mənəviyyatsızlıqların “insan-iblis”, “şeytan-insan” təbiətini açmağa xidmət eləyirlər. görkəmli psixoloqlar-

dan K. Yunq “Kölgə”, Z. Freyd “İd...”, K. Xomi İblis və şeytanın hər ikisini insanın qaranlıq tərəfi adlandırır. Bu yazıda iblis və şeytan obrazlarına müraciət etməkdə məqsədimiz hər ikisini əcaib insan şəxsində nifrət doğuracaq fəaliyyətlərini axtarmaq niyyəti güddüyümüzü çatdırmaq olmuşdur.

Professor, yazıçı-dramaturq Ağarəhim Şeytani belə səciyyələndirir: “Şeytan gah qiyafəsi mələk, gah da görkəmi nəbət olan bir vücud, özü hiylə, əməlləri şər! Törətdikləri cinayət! Arxası dəhşət və fəlakət! Həzləri iztirab. Fəaliyyəti sərhədsiz!..

– İblis nədir?

– Şeytana nəzərən məqsəd və əhatəsi məhdud, hissi və duyğusu çılğın! Yalnız özünü düşünən riyakar! Sifətdən-sifətə girən, qəlbləri sıxan, ruhları çaşdıran, günahsızları ovsunlayan qaragüruh!

Bəs insan nədir?!

İnsan rəngdən rəngə boyanan məxluq!

– Özlüyündə hakimi mütləq! İddiasında çabalayan zalım!.. Kimisi mələk, ancaq məni dəhşətli üfunət! Para üçün fitnə fəsad! Nəzəriyyəsi ulu Qüdrət! Əməli şeytan ya da iblis! Başla ürək, ürəklə dil arasında şıdırgı rəqs edən məddah!.. Kimisi də zəki! İnsanı insan edən Ulu ruh! Ümumi məzmun –şeytan da, iblis də, mələk də insan! [6, 158-165]

İnsan ali məxluqdur. Filosofa görə, o, yerin də, göyün də, əşrəfidir. Onun nazik, zərif, həssas dərisi də, vissi-vücüdünü lərzəyə gətirən sinirləri də özünün əxlaqi-mənəvi möhtəşəmliyinin təminatçılarıdır. Dünyaya çeşidli, al-əlvan naxışlar salan da, yaradıcı ruhun törədiciyi də, yalnız və yalnız zəngin mənəviyyatdır. O adama əta yolu ilə verilmir. İnsan öz əxlaqı –mənəviyyatı ilə insandır. Dünyanın bütün gözəllikləri və həzzləri onun əxlaq və mənəviyyat üzərində təşəkkül tapır. Əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnməyən insan heç vaxt azad ola bilməz. Azadlıq sözündə deyil, əməldə, ruhda, qanda və candadır. Sağlam əqidədə və sağlam düşüncədədir. Özünü dərkdir, böyük fəzilətdir. Kamillik zirvəsi özünü dərkdir. Bunlarsız şəxsiyyətin formalaşmasından söhbət gedə bilməz. Əxlaq və mənəviyyat insanın əqidə sağlamlığıdır. [1, s.190-195]

İnsanın əxlaqı, elmi, mənəviyyatı isə ruhdur. Ürfan fəlsəfəsinin nümayəndələrinə görə mənəviyyat Allaha etiqadla bağlıdır. V. Şkovski O. Şpanqler, P. Enqeller, S. Mixalkov, Y.A. Ko-

menski və başqalarına görə əxlaqsız nə həyat, nə də mənəviyyat var.

Ruhun qidası daim zənginləşən, durmadan təkmilləşən həyatı biliklərlə, köklə, irslə gələn parlaq ideyalar insan adlı kəhkəşanın içini doldurmaqdan, zənginləşdirməkdən keçmişdir. Bunun əksi baş verdikdə, yaxud insan əxlaqını, öz mənəviyyatını təkmilləşdirməklə məşğul olmadıqda özünü çox zaman içində yaşadığı cəmiyyətə qarşı qoyur, kimlərsə fiziki cəzaya, mənəvi iztirablara düçar eləyir, sonra da nalayiq hərəkətlərinə, naqis davranışlarına görə özünü məzəmmətləyir. Həyat tam mənası ilə sübut etmişdir ki, düzgün əxlaq və saf mənəviyyat insanın cəmiyyət qarşısındakı borcu və məsuliyyətidir. Qəbahətlərinə görə, özünüintihar, özünücəzalandırma insanlığın başlıca məziyyətidir. Cəzalandırma dedikdə heç də o qənaətə gəlmək olmaz ki, insan özünə fiziki cəza verməlidir, özü üçün intihara qapılar açmalıdır. Əsla yox... Heç olmasa, ən azından utanc hissi keçirməlidir. Qəbahəti üçün üzr istəməyi bacarmalıdır. Doğrudur, qəbahətin də, əxlaqsızlığın da həddi var... Özünü təkmilləşdirmə eyni zamanda cəmiyyəti təkmilləşdirmədir.

Böyük dühalara görə, sevgi, məhəbbət, təmiz əxlaq və saf mənəviyyatdan keçir. Sevgi, məhəbbət olmayan yerdə əsəb, nifrət doğular. Qaragüruhlar başlanır. Fəlakət qapıları açılır. Nəticədə insanda heyvani hisslər təzahür eləyər... "Bir budaqda oturub min budağı silkələyər". Həyat fəlsəfəsi tam sübut eləyir ki, insan ümumbəşəri varlıqdı. Onun materialı digər canlılara nisbətən çox qəlizdir. Mürəkkəbdir, çoxüzlüdür. Ağıl-qaralıdır... O özünü təkmilləşdirən də, özü-öz içinə aqlın gözü ilə baxan da yeni, ağılagəlməz bir varlığa çevrilir. İnsanlıq insaniliyə dönür. O ilahi varlıq adlanan böyük qüdrətin də sevimlisinə çevrilər. Bəşəriyyətin də, şəxsin də ruhuna qida verər. Belə olduqda əxlaq da, mənəviyyat da insan əzəmətinə ən möhtəşəm zirvədə qərar tutdurur. Heç də təsadüfi deyildir ki, bəşər övladı yarandığı gündən üzünü günəşə tutub, özünü mənən onun ilıq şüalarından isindirməyə çalışıb. O şüalar da, o isindirmələr də, obrazlı desək, əxlaq və mənəviyyat təcəssümünü insan adlı varlıqlara ötürür... Bu sadaladıqlarımız daim insanı bir problemə qarşılaşdırıb. O problem nədir? [7, s. 77-90]

Oxuduqlarımdan, eşitdiklərimdən, həyatı müşahidələrimdən, ən həssas duyğularımdan

belə qənaətə gəlmişəm ki, əxlaqı saflıq və mənəvi zənginlik şəxsiyyətin formalaşmasının özü-nü dərkinə aparan yolun ilkin başlanğıcıdır. İnsan, özünü təkmilləşdirdikcə, özü də bilmədən aliləşməyə doğru addımlarını atır, müdriklər demişkən, bəşər tarixindən min illərdi üzü bəri gələn təmizliyə, əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına can atır, "Özünü dərk et, onda bütün kainatı da, Allahu da dərk etmiş olarsan" qənaətinə gəlir. Mən cəsarətlə deyərdim ki, özünüdərk əxlaq və mənəviyyat dərslərindən keçir. Onun müstəsna dayağı bəşəriyyətin insanilik ruhunda təkmilləşməsidir. Əlbəttə, bu bəşəriyyətin hünərpərvərliklə əldə elədiyi düzgün təhsil, normal tərbiyədən qida alır. Onun ruhundan zinetlənir. Haldan-hala düşən müasir dünya, bəşəriyyət heç bir zaman indiki qədər kəskin, ziddiyyətli, qaragüruh, narahat, böhranlı mövqeyə çəkilməmişdir. Bizim fikrimizcə, bundan çəkilməyin bircə yolu var. O, da düzgün təhsil, tərbiyə sistemini həqiqi əxlaqi-mənəvi istiqamətə yönəltməkdir. Bu gün bəşəriyyət ciddi sınaqlar qarşısındadır.

Bir çox ənənəvi dəyərlərin üstündən istəsək də, istəməsək də xətt çəkməli oluruq. Şübhəsiz ki, bütün bunlar öz məzmununa uyğun yollar, metodlar tələb eləyir. Bəşəriyyət daha möhtəşəm və mükəmməl axtarışlar məcburiyyəti tələb edir. Onun hədəfi, zənnimizcə, yeni təkəkkür, yeni insan yetişdirməkdir. Bu isə möhtəşəm əxlaq, ülvə mənəviyyatdan keçir. Belə olduğu halda insan təkəkkür baryerini yalnız mükəmməl təhsil və mükəmməl tərbiyə ilə aş bilər.

Dünyanın görkəmli məfkurə sahibləri Sokrat, Platon, Hannibal, Kromvel, Vova de Raod, A.F. Loman, Stendal və başqaları tarixən öz yaradıcılıqlarında əxlaq və mənəviyyat məsələlərini, şəxsiyyətin formalaşdırılması cəhdlərini daim önə çəkmişlər. Bəzən də onu Allahın insani bəxşeyişi kimi dəyərləndirmişlər. Onlara görə, insanın inkişafı onun boyu-buxunu, həyatdakı mövqeyi, maddi imkanı ilə ölçülmür. İnsanın inkişafı özünün özünə, əxlaqına və mənəviyyətinə verdiyi dəyərdir. Əbdülvahid İbn Rəşad, Filip, A.D. Loman... Allah-insan yaradıcılığında ki fərqləri və ümumi ideyaları əxlaq-mənəviyyat baxımından şərh etmişlər. Görkəmli dramaturq Esxil Promoteyi yaradarkən, Allahdan od oğurlayarkən onun aqlının qüdrətinə, əsaslanmışdır.

Əxlaqi-mənəvi saflığı Promoteyə əsas vermişdi ki, oğurluq nə qədər qeyri-əxlaqi düşüncə olsa da, onun bəşər övladına ötürülməsindəki

fəaliyyətində naqislik, əndazəsizlik görməmiş, yer kürəsindəki zülmətlərə işıq, nur bəxş etmişdir. Doğrudur, o, bu əməlinə görə bədalini alır. Allah ona ən ağır cəzanı verir. Bədəninə və ciyərini yırtıcı quşların ixtiyarına verir. Böyük Füzuli Promoteydən fərqli olaraq bəşəriyyətin eşqini, məhəbbətini əxz edərək Leyli və Məcnunun simasında Allaha ərməğan edir. Onlardan sonra da böyük əzəmət, düha sahibləri bu mütəfəkkirlərin ideyalarına sadıqlıqlarını göstərməyə çalışmışlar. Avropa və Qərb yazarları hələ vaxtı ilə möhtəşəm əsərlərini (romanlarını) əxlaq və mədəniyyət müstəvisində cəmiyyətə ötürmüşlər. Hər biri insan qəlbinin rütbəsi səviyyəsinə qalxmışlar. Oxucuları da onların yaradıcılığına öz rəğbətlərini bildirmişlər.

“Model insan” insanlığın tacıdır – deyirlər. Onda ən ali dəyərlərin, fəzilətlərin cəvhləri toplanır. Bütün əxlaqi-mənəvi dəyərləri, insani keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən, onu təcrübəsinə tətbiq eləyən şəxs içərisində yaşadığı cəmiyyətdə model olmaqla həm də şəxsiyyətdir. Sənətindən, peşəsindən, vəzifəsindən, məzhəbindən asılı olmayaraq hamı insandır. Hər kəsin öz istəyi, öz arzusu var. Həyata öz şəxsi tələbi var. Biz nə qədər haqdan, ədalətdən, insanın, xalqın, millətin və eləcə də cəmiyyətin ümumi mənafeyindən danışsaq da, “mən də varam” deyərək hökm eləsək də, ürfan fəlsəfəsindən mühazirə oxusaq da, cürbəcür mülahizələr yürütsək də, izimiz yalın, rəngimiz tutqun, boyamız bilinməyən qat-qat təbəqələri olan örtük altındayıq. Bütün hallarda təbəqələrin, örtüklərin kölgəsi altında oyunlar qururuq. Çox danışırıq düzlük, həqiqət, ədalət və hikmət fəlsəfəsindən. Ona olan sonsuz sevgimizdən, məhəbbətimizdən. [3, s.161-167]

Həç də təsadüfi deyildir ki, əlahiddə qələm sahibləri öz bədii əsərlərində bu və ya digər şəkildə əxlaq və mədəniyyət ənənələrini davam etmişlər. O cümlədən Dante, Kamyu, T. Man, M.F. Axundzadə, Mirzə Cəlil, M.Ə. Sabir və s.

Müasir dövrdə pedaqoq alim, yazıçı-dramaturq Ağarəhim “Qüdrətdən doğan nur” fəlsəfi essəsində, “Ulu kəndim”, “Meteor parçası” povestlərində, “Səfalət”, “Girdab” və s. Romanlarında öz sevimli qəhrəmanlarını əxlaqi-mənəvi müstəvidə oxucularına sevdirməyə qadir olmuşdur.

Əxlaq, mədəniyyət məsələsi görkəmli filosofların Sokrat, Platon, Aristotel, Fərabî,

Kant, Ferbax və başqalarının da düşüncə və tədqiqat obyektləri olmuşdur. Hər biri ayrı-ayrılıqda insan, onu müəyyənləşdirən atributlar, dünyaya baxışlar sistemi, dünyagörüşləri haqqında bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlayan ideyalar irəli sürmüşlər. Onlara görə, irrasionallıq İnsan və Yaradanın xarakterik cəhətləridir. İnsan nəcib hiss və həssas duyğuludur, – həm də hirsli, emosional və ehtiraslıdır.

Bir çox ədiblər (Leonardo Da Vinci, Koromvel, Dostoyevski, Tolstoy, Denri Didro, Vilson, Pestalotsi və başqaları) psixoloqlar (C. Kelli, A. Bandura, D. Rotter...) tədqiq etdiyimiz problemlə əlaqədar tutarlı fikirlər söyləmişlər. Onların qənaətləri budur ki, təhsil və tərbiyə əxlaq və mədəniyyətdən ayrılmaz olmaqla, həm də onların inkişafında təcrübəyə yönəli başlıca cəhətlərdir.

Həqiqi insan xüsusi ölçü-biçi, nizam və qaydaları bütün fəaliyyətlərində əks etdirməyə çalışır. Bu əksərən onlar üçün mətin iradə, təcrübə, qabiliyyət, zəhmətə qatlaşma, emosiya... tələb edir. Böyük psixoloq V.M. Veçterviç əxlaqi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş, şəxsiyyət səviyyəsinə qalxmış, insanlara xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. F. Lazarski V.M. Bextereviç fikirlərini bir qədər də aktuallaşdırır.

İnsan əxlaq və mədəniyyətində sosial-psixoloji determinasiyasını müəyyənləşdirmək imkanlarını əlavə edir. Onların təhtəşüurdan asılılığına da toxunur. K. Yunq onun analitik psixologiyasında, arxetiplər nəzəriyyəsində əxlaq və mədəniyyət probleminə də toxunur. Əxlaq və mədəniyyətlə bağlı Z. Freyd və K. Yunqun ideyaları arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Bu psixoloqların ideyalarında simmetrik və mütənasibliyi də görməmək olmaz. Freyd təhtəşüuru önə çəkir.

K. Yunq onun tam əksinə getməsə də, kollektiv də kollektiv təhtəşüuru irəli çəkir. Freyde görə, təhtəşüurdakı bu psixoloji hallar insanın özünün xəbəri olmadan onun ruhu həyatında, davranışlarında, başqa sözlə, əxlaq və mədəniyyətində müəyyən rol oynayır.

K. Yunqun bu problemə yanaşması daha əhatəli olmaqla, eyni zamanda daha fəlsəfi xarakter daşıyır. O, arxetiplər nəzəriyyəsində yazır “Əcdadlarımızın dünya və eləcə də əxlaq və mədəniyyət haqqındakı təsəvvürləri zaman keçdikcə dəyişir, yeniləri ilə əlaqələnir, nəsillərin təhtəşüuruna enərək əbədi qalır və irsən nəsildən-

nəslə ötürülür... İnsan şüur səviyyəsində olaraq hər bir şeyi, təhtəşüur səviyyəsində isə başqa şeydir. Axetip olaraq insanlar bir-birlərinə daha yaxınlaşır, nəinki şəxsiyyət olaraq...”

Həmin ideyalar pedaqoji psixologiyada iki cür şərh olunur. Təfəkkür və təxəyyül mürəkkəb və müxtəlif situasiyalarda idrak fəaliyyətinin zəruri komponentləridir. Həmin amil psixoloji elmi düşüncədə iki cür şərh olunur. Birincisi, həyatı intuisiya (Platon, Şopenhauer, Mel de. Brak Berson...) dərk olunması, ikincisi isə dini-estetik intuisiya və onun metafizik mahiyyətinin (Ksenofan, Sokrat, Avqust...) açılmasıdır. Pedaqoji ideya sahiblərinə görə, əxlaq və mənəviyyətə, təhsilə və tərbiyəyə irsiyyətin, pis vərdislərin mövhumatın təsiri böyükdür.

Əxlaq və mənəviyyət problemi demək olar filosof və pedaqoqların ən çox məşğul olduğu sahələrdəndir. Y.A. Komenski, K.D. Uşinski, A.S. Makarenko, Ə.Ş. Həşimov, A.N. Abbasov, Ə.Ə. Ağayev və başqaları əxlaq və mənəviyyətin tarixi aspektlərinə toxunmuş, onun prinsiplərini, vəzifələrini milli zəmində müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Professorlar H.B. Bayramov və F.N. İbrahimov əxlaq və mənəviyyət məsələsinə düşündürücü aspektdən yanaşırlar. Biz həmin əsəri növbəti bölmədə təhlil edəcəyimizi nəzərə alaraq, burada onun üzərində uzun-uzadı danışmağa lüzum sanmırıq.

Şüurun imkanları hüdudsuzdur. Fasiləsiz olaraq o yeni-yeni maddi və mənəvi informasiyalarla yüklənir, analiz-sintez edilir, təkmilləşir, inkişaf edir. Biz yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi “Mənəviyyət qan yaddaşdır” hökmünü qəbul etsək, təhtəşüurda özünə yer tapan şeylərin itib-batdığını, iz qoyduqlarını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, onların hər biri irsən, nəsil-dən-nəslə əcdadımıza ötürülür. Qan yaddaşımıza ötürdüyümüz folklor detalları zaman keçdikcə bir növ daşlaşır. Gələcək düşüncələrin yuvasına çevrilir. Bu duyumlar insanların əxlaqında özünə əhəmiyyətli yer tapır. İnsanın formalaşması, məzmununun və xarakterinin təkmilləşməsi, dəyərləndirilməsi uğrunda aparılan cəhdləri onun mənəviyyətində müsbət rezonans verir. Təcrübə göstərir ki, dünya inkişaf etdikcə onun mahiyyətinə uyğun olaraq insan da dəyişir. Başqa sözlə, yeni məzmun yeni ağıl, yeni düşüncə yeni baxışlar tələb edir.

Əxlaq və mənəviyyət insani dəyərlərin qarşılıqlı dialektik əlaqəsi olan iki komponent-

dir. Bunun cövhərlərinin təhsil və tərbiyə işinə bacarıqla tətbiqidir. Müasir dünyada gedən deqradasiyalar, pul imperiyasının gün-gündən çiçəklənməsi, cəmiyyətdə gedən erroziyalar, insanlar arasında insaniliyin itirilməsi, ünsiyyət və ülfətin pozulması... təhsil və tərbiyənin məzmununda yeni keyfiyyət dəyişmələrinin aparılmasını böyük zərurətlə tələb edir.

Jean Piaget əxlaqi inkişafı uşaq və gənclərin təfəkkürlərinin inkişafı ilə əlaqələndirir. O, uşaqların əxlaqi anlayışlarının və qərarlarının zamanla necə dəyişdiyini və inkişaf etdiyini öyrənmişdir. Piaget, uşaqların ilkin mərhələlərdə yalnız cəza və mükafat sisteminə əsaslandığını, ancaq sonradan ədalət, dürüstlük və digər əxlaqi prinsipləri anlamağa başladığını göstərmişdir. Bu nəzəriyyə, əxlaqın təlimin və pedaqoji təsirin bir hissəsi olaraq necə inkişaf etdiyini vurğulayır.

Vıqotskinin sosial inkişaf nəzəriyyəsinə görə, əxlaqi və mənəvi dəyərlər uşaqların sosial mühitdə öyrəndikləri davranışlar və münasibətlər vasitəsilə inkişaf edir. Vıqotsky, uşaqların əxlaqi dəyərləri yalnız ailə və məktəbdən deyil, həm də cəmiyyətin müxtəlif sosial institutlarından öyrəndiklərini bildirir. Onun fikrincə, uşaqların əxlaqi inkişafı, sosial mühitdəki qarşılıqlı əlaqələrlə sıx bağlıdır və müəllimlər və valideynlər bu inkişafda əsas rol oynayır.

Cəmiyyətdə humanitar elm sahələrinin inkişafı üçün yeni əxlaq və mənəviyyəti keyfiyyətə gücləndirəcək istiqamətlərin genişləndirilməsi və araşdırılması üzrə işləri intesivləşdirir. Bununla əlaqədar Azərbaycanda humanitar elm sahələrinin, təhsilin, tərbiyənin inkişafında da ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri aparılmalı, köhnə fikirlərdən, yarıtmaz, şablon düşüncələrdən, plagiat xarakterli əsərlərdən əl çəkməlidir. Başqa sözlə, insandan insan yetişdirmək gələcək nəsilləri insanilik ruhunda tərbiyə etməyə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərini yüksəltməyə, qapılar açmağa şərait yaradan təhsil məzmununun formalaşdırılmasıdır.

Təhsil sistemi uşaqlara və gənclərə yalnız akademik biliklər verməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda onları mənəvi baxımdan yetişdirməlidir. Müəllimlər və valideynlər uşaqlara dürüstlük, əməkdaşlıq, empatiya və məsuliyyət kimi dəyərləri aşılamaq üçün pedaqoji yanaşmalardan istifadə etməlidirlər. Finlandiya, Yaponiya və Almaniya kimi ölkələrin təhsil sistemində əxlaqi-mənəvi tərbiyənin xüsusi yer tutması bu

cəmiyyətlərin uzunmüddətli inkişafına töhfə verir.

John Dewey təhsil sistemində əxlaqın əsas yer tutmalı olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, məktəblər yalnız bilik ötürməklə kifayətlənməməli, uşaqların əxlaqi şüurunu və etik dəyərlərini formalaşdırmalıdır. UNESCO-nun son illərdə apardığı araşdırmalar göstərir ki, əxlaqi dəyərlər üzərində qurulmuş təhsil sistemi daha inklüziv və davamlı inkişaf üçün zəmin yaradır.

Əxlaqi-mənəvi dəyərlər cəmiyyətin və fərdlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Onların qorunması və yeni nəsillərə ötürülməsi üçün təhsil sisteminin və sosial institutların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Gələcək nəsillər üçün daha dayanıqlı və harmonik bir cəmiyyət qurmaq məqsədilə əxlaqi-mənəvi dəyərlərə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Beləliklə, əxlaq və mənəviyyatyönlü təhsil və tərbiyənin optimal təşkili bütövlükdə əxlaqi keyfiyyətlərin bütün komponentlərinin dərindən elmi əsaslarla, düşünülmüş sistemlə mənimsənilməsinə böyük güc verir. Bunun üçün problemin mahiyyətinin dərk olunması, kurikulum və dərsliklərin, pedaqoji ədəbiyyatın, məktəb təcübəsinin öyrənilməsi, öyrənilənlərin potensial imkanlarının araşdırılması, təlimin metod və priyomlarının təkmilləşdirilməsi mikromühitin (ailə, məktəb, radio, televiziya və s.) nəzərə alınması şəxsiyyətin əxlaqına təsiri və intellektual səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi problemin həllində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə insanın mənəvi və əxlaqi tərbiyəsi cəmiyyət üçün xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma və informasiya bolluğu şəraitində gənclər arasında əxlaqi dəyərlərin itməsi müşahidə olunur. Ailə və məktəb kimi əsas tərbiyəverici institutların bu sahədə rolu zəifləməkdədir. Əxlaqi zəiflik sosial məsuliyyətsizlik, empatiya çatışmazlığı və ictimai etimadsızlıq kimi problemlərə yol açır. Bu səbəbdən, insan tərbiyəsində mənəviyyət və əxlaq anlayışlarının yenidən gündəmə gətirilməsi vacibdir. Problemin həm pedaqoji, həm də sosial aspektdə araşdırılması zəruridir.

Problemin elmi yeniliyi. Mövzuya müasir elmi yanaşma onu fərqli aspektlərdən dəyərləndirməyə imkan verir. Əxlaq və mənəviyyət artıq yalnız fəlsəfi deyil, həm də psixoloji və pedaqoji baxımdan təhlil olunur. Tədqiqatda bu dəyərlərin insanın sosiallaşmasına və psixoloji inkişafına təsiri araşdırılır. Yeni yanaşma interdisciplinar – yəni çoxşaxəli – yanaşma ilə əlaqədardır. Elmi yenilik həm də təhsil sisteminə əxlaqi tərbiyəyə dair yeni modellərin işlənməsində əks olunur. Bu baxımdan, mövzu tədqiqatçılar üçün aktual və yenilikçi bir sahədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Əxlaqi tərbiyə insanın cəmiyyətə uyğunlaşmasında və sosial davranışlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu tədqiqat müəllimlər və valideynlər üçün əxlaqi tərbiyə metodlarını təkmilləşdirməyə imkan verir. Məktəblərdə və ailələrdə mənəvi dəyərlərin təşviqi uşaqlarda məsuliyyət, empatiya və hörmət kimi keyfiyyətlərin inkişafını dəstəkləyir. Nəticələr təlim proqramlarına, maarifləndirici tədbirlərə və davranış problemlərinin qarşısının alınmasına tətbiq oluna bilər. Problemin praktikliyi həm təhsil sisteminə, həm də ictimai münasibətlərə müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən mövzu yalnız nəzəri deyil, gündəlik həyat üçün də aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Tusi, N. Əxlaqi-nasiri / N. Tusi. - Bakı: Elm, - 1989. - 256 s.
2. Əlizadə, Ə.Ə. Sosial pedaqogika: Dərs vəsaiti. / Ə.Ə. Əlizadə, P.M Mahmudova. - Bakı: BDU, - 2013. - 368 s.
3. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. /A.N. Abbasov. - Bakı: Mütərcim, - 2010. - 344 s.
4. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə estetikası / A.N. Abbasov. - Bakı: Mütərcim, -2016. - 324 s.
5. Əhmədov, H.H. Pedaqogika / H. H. Əhmədov. - Bakı: ABU, - 2006. - 292 s.
6. Rəhimov, A.N. Qüdrətdən doğan nur / A.N. Rəhimov. - Bakı: Mütərcim, - 2021. -396 s.
7. Rəhimov, A.N. Zəka simfoniyası / A.N. Rəhimov. - Bakı: BAPQS, - 1999. -123s.

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2025